

УДК 168.5

DOI: 10.31548/hspedagog2020.03.141

ПРОБЛЕМА РЕФЛЕКСІЇ У НІМЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ XVIII – XIX СТОЛІТЬ

ЧЕКАЛЬ Л. А., кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: L_chekal@nubip.edu.ua

ORCID:0000-0002-3081-3876

Анотація. У даному дослідженні здійснено концептуальне подання метафізичного та некласичного контексту рефлексії у суб'єктивістськи-дихотомічному її розумінні. Послідовно розглянуто специфіку рефлексії, а також особливостей методології пізнання й самопізнання в контексті визначення цінностей і пріоритетів розвитку людини та її свідомості. Здійснено огляд головних категорій щодо рефлексії, реконструйовані теоретичні взаємозв'язки та найважливіші концептуальні дискурси. Теоретичне значення проблеми пізнання та самопізнання визначається центральною роллю людини в суспільстві та історії. Здійснений аналіз свідчить про те, що методологія пізнання та самопізнання має спиратись на принципи аксіологічної незаангажованості, поєднання логічного та історичного, а також – на взаємоузгодженість теорії і практики.

Ключові слова: рефлексія, свідомість, самопізнання, раціональність, ірраціональність, емпіричне, воля, релятивність, апріорне, трансцендентне.

Актуальність

теми

(Introduction). Категорія "рефлексії" з'являється у філософському обігу ще за часів давньогрецьких спроб уможливлення самопізнання (від софістів з протагорівською "людиною-мірилом усіх речей" та сократівського "пізнай самого себе" – до об'єктивації Божественного Розуму Платоном і Аристотелем). Перші спроби з'ясувати, яким чином відбувається кореляція взаємодії світ – свідомість, очевидно, були здійснені софістами Протагором, Продіком, Горгієм та іншими мислителями V ст. до Р.Х. У раціональному поданні дана проблематика розвивалась, і особливо ґрунтовно – у німецькій філософії, – аж до другої половини XIX ст., коли традиційну метафізику й раціоналістичні тлумачення гносеологічних контекстів було піддано критиці з боку антропологічно та ірраціоналістично налаштованих європейських мислителів. Актуальність зазначеної проблематики не тільки не була втраченою, а навіть набула більш широкого контексту. Актуальним стало нове осмислення сутності рефлексії у світлі нових проблем, висунутих новими суспільно-

історичними реаліями. Нині ж, під час тих масштабних трансформацій, які обумовлені специфікою сучасного інформаційного суспільства, проблематика, пов'язана з пізнавальними можливостями людини, набуває особливої значущості. І це стосується передусім особливостей рефлексії.

Аналіз останніх досліджень (Analysis of recent researches and publications). Дане дослідження присвячене концептуалізації проблеми специфіки рефлексії в історико-філософських дискурсах, які мали місце у другій половині XVIII–XIX сторіччя. Тому, звичайно, головну увагу приділено опрацюванню праць саме представників метафізичної та некласичної німецької філософської думки цієї доби. Йдеться про філософські праці І. Канта, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегеля, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше.

Мета дослідження (Purpose). Дискурси щодо рефлексії не тільки посідають чільне місце в історико-філософських теоретичних дослідженнях, а й має виняткове практичне значення у різних сферах життєдіяльності людини. Мета статті –

дослідити концептуалізацію специфіки процесу рефлексії, пізнання та самопізнання, де і закладені потенції для інтелектуальної, творчої реалізації людини.

Матеріали і методи дослідження (Methods). Дослідження демонструє використання порівняльно-аналітичного, структурно-функціонального, історичного, діалектичного, трансцендентального та інших методів під час аналізу поставлених проблем. Використання структурно-функціонального підходу сприяло окресленню базисних елементів реалізації рефлексії в філософському дискурсі. Історико-філософська реконструкція дозволила виокремити проблемне поле і гносеологічну специфіку рефлексії.

Результати (Results). Формування уявлень про специфіку і пізнавальні можливості нашої свідомості і самосвідомості відрізняється багатовимірністю підходів та поглядів. Цей шлях є так само безкінечним, як і сам пошук істини в процесі пізнання. Висновки статті можна використати для поглибленого вивчення сучасних тенденцій у дослідженні свідомості й самосвідомості людини в їх взаємозумовленості, для усвідомлення перспектив розвитку рефлексії у контексті рефлексивного аналізу співвідношення в ній раціонального та ірраціонального.

Виклад основного матеріалу (Discussion). Найглибинніше і найбагатовимірніше концептуальне подання метафізичного контексту рефлексії у суб'єктивістсько-дихотомічному її розумінні отримуємо з праць німецьких класиків І. Канта та Й. Г. Фіхте. А Г. В. Ф. Гегель у своїх творах досконало розгорнув рефлексію як процес самопізнання Духа. І. Кант здійснив переворот у розумінні як процесу пізнання в цілому, так і в усвідомленні феномену рефлексії, зокрема. І. Кант був першим в історії філософії, хто помітив, що наша свідомість не є екраном чи дзеркалом, на тлі якого відбиваються образи речей

навколишнього світу. А людина, що пізнає світ і себе, – не є пасивним суб'єктом-спостерігачем. Діяльність свідомості має активний, перетворюючий характер. Суб'єкт в процесі пізнання, відтворюючи картину світу, ніби підлаштовує світ під себе, надаючи йому, певною мірою, рис штучної моделі. Це зумовлене, передусім, тим, що наша свідомість від народження (на протигагу локівській "tabula rasa") вже містить у собі як певні "вроджені ідеї" – апіорні форми сприйняття (певні здібності, здатності нашої психіки, приміром, такі, як розташовувати речі і явища у просторі і чергувати події у часі, а також деякі найпростіші уявлення, інтуїція). Ще один чинник свідомості в процесі пізнання – це апіорні категорії розсудку: причинність, кількість, якість. Кант, як науковець-природничник, уявляє реальність з позицій визнання об'єктивного світу "речей-у-собі", які є сукупністю "феномена" та "ноумена". Феномен, за Кантом, – це явище речей об'єктивного світу у нашій свідомості. Це той образ речі, який наша свідомість створює, виходячи із можливостей свого пізнавального діапазону та своїх потреб (потреб суб'єкта, що пізнає). А ноумен – це річ сама по собі, яка вона є (без участі свідомості суб'єкта). Опрацювати раціонально ноумен наш розум не спроможний. Це для нього – сфера трансцендентності. Міркування про те, що саме стосується сфери трансцендентного для розуму, спонукає І. Канта розмежувати реальність на сферу природи і сферу культури, які підпорядковані дії різних законів. Із цього виходить і двоїстість як нашого сприйняття світу, так і рефлексії. Наша свідомість, спираючись на розум, здатна раціонально опрацювати сферу природи, де усе каузально зумовлене, пов'язане причинно-наслідковими зв'язками. Тут немає місця для свободи. Але наш розум не всесильний. Він має апіорні ідеї: Бога, світу. І при цьому він нашоствується на стіну трансцендентності, як тільки намагається сягнути "нераціональних

феноменів" сфери культури: любові, гідності, віри, свободи, добра і зла, життя і смерті. У цій сфері діють інші чинники і закони. Йдеться, проміром, про "категоричний імператив" – моральний закон людського співіснування. Сакральна сфера, за І. Кантом, будучи трансцендентальною, – теж позначена трансцендентністю, вона непідвладна раціональному осягненню.

Коли йдеться про високо абстрактні метафізичні істини, які є умоглядними і не піддаються емпіричному підтвердженню, то там розум теж є неспроможним, оскільки наштовхується на антиномії (на кшталт: світ конечний і безкінечний, душа смертна і безсмертна...) Те саме стосується і рефлексії, яка є раціональною та ірраціональною водночас. Людина формує в процесі пізнання явища світу, але не сам по собі світ, а лише той, який свідомість здатна раціонально сприйняти у своєму пізнавальному діапазоні. При цьому людина сама є частиною цього світу, але й протистоїть йому у своїй рефлексії як сукупність раціональності та ірраціональності.

Й. Г. Фіхте редукував гносеологічну концепцію І. Канта, звільнивши її від впливу "речі-у-собі" – кантівського онтологічного реверансу на бік природознавства. Цим Й. Фіхте позбавив цю концепцію очевидної суперечності: адже навіщо потрібне це конституювання об'єктивності, якщо ми можемо пізнати тільки себе у ній? Результат нашого сприйняття реальності, за Кантом, – це тільки "феномен", або те, як світ нам відкривається. Це тільки одна складова "речі-у-собі". А інша її складова – "ноумен", або ж світ сам у собі, – так і залишиться трансцендентністю. Фіхтеанська ж схема рефлексії лаконічна і несуперечлива:

Я = Я (теза)

Я = не-Я (антитеза)

Я = Я + не-Я (синтез)

Так виглядає класична суб'єктивістська рефлексія, де тезою є пізнання свідомістю свідомості як діючої

реальності (очевидно, єдиної). Антитеза передбачає припущення існування навколишнього світу, який сприймає свідомість. Але, оскільки зазначений світ є тільки у сприйнятті його свідомістю суб'єкта, то, зрештою, єдиною існуючою реальністю і є сама свідомість, що містить у собі як пізнану саму себе, так і сприйнятий нею світ. Лаконічно, переконливо і максимально раціоналістично. Вірогідно, саме ця пульсація протилежностей "я" – "не-я", а також максимальний раціоналізм концепції рефлексії Й. Фіхте – зумовили ті особливості та риси, які притаманні "тріаді" Г. В. Ф. Гегеля: панлогізм, логіку, діалектичну єдність протилежностей та гіпостазування Божественної рефлексії до рівня людської свідомості. Г. В. Ф. Гегель підносить до найвищого рівня класичне тлумачення рефлексії, підводячи ризику під розвитком класичної метафізичної інтерпретації свідомості та рефлексії. І якщо І. Кант цікавиться проблемою двоїстості рефлексії, формулюючи геніальне питання: "Скільки в інтелекті інтелекту?" (тобто. у даному контексті: скільки в рефлексії раціональності?), – то для Г. В. Ф. Гегеля універсальність рефлексуючого розуму є очевидною. На його погляд, "усе розумне є дійсним, а усе дійсне – розумним". Бачимо класичний панлогізм, згідно якого, розум є настільки потужним, що охоплює собою усе дійсне, у тому числі і високі абстракції, і високі ірраціональності: совість, любов, віру, сенс буття, свободу... Але тут йдеться про рефлексуючий Божественний розум, який лише торкається, наповнює собою людську свідомість в процесі самопізнання, гіпостазуючись до неї. А тому – жодних обмежень і суперечностей! Ці суперечності між трансцендентним та відкритим для раціонального пізнання існують лише на рівні людського розуму, що пізнає світ і рефлексує. При цьому вони знімаються на рівні Трансцендентального Деміурга. Отже, для Г.В.Ф. Гегеля рефлексія на рівні людського розуму та Божественна рефлексія є принципово відмінними, як,

зрештою, є протилежними Дух і Природа, Буття та Ніщо в його онтології.

Некласичні, антропологічні тлумачення рефлексії знаходимо вже у працях представника німецького волюнтаризму А. Шопенгауера – мислителя XIX ст., який виступив проти європейської метафізики та панлогізму і позначив добу антропологічно-іраціональної проблематики в філософії.

А. Шопенгауер стверджує, що за феноменами і речами (тілами) світу уявлень прихований світ волі. На кшталт подання І. Кантом своєї "речі-у-собі", Шопенгауер розглядає двоїстість світів: справжнього (світу волі) та ілюзорного (ковдри Майї, або світу уявлень). Останній і є кантівським "феноменом". А воля, сама по собі, є кантівським трансцендентним "ноуменом". Воля не належить до світу просторово-часових вимірів та каузальності. Зрештою, обидва світи А. Шопенгауера, на відміну від світу природи в Канта, – є трансцендентними, закритими для раціонального пізнання, де воля – це іраціональне, активне та аморфне начало світу в цілому. Метафізична європейська традиція таким началом вважала Бога, або матерію. Воля, або ж "воля до життя", за А. Шопенгауером, – це суперництво, боротьба, біль і страждання. Це – суто іраціональний первень. А пізнання в цілому і рефлексія, зокрема, – це засоби виживання індивіда та роду. Таким чином, маємо інструменталістський підхід до розуму, який стає тут чинником реалізації волі, продовженням її активності. Воля є потужною спонукою, а тому тимчасове й ілюзорне життя індивіда, який безупинно перебуває в гонитві за здійсненням бажань волі, – це біль, обмеження і страждання. На погляд А. Шопенгауера, існуючий світ не є розумним чи прогресивним. Він – найгірший з усіх гіпотетичних світів. А щастям для індивіда є коротка мить, яка є більшою мірою ілюзорною, ніж реальною. Звільнитись від марноти й страждань на певний час спроможний лише митець, коли він залучається до процесу творчості. Саме в художньому пізнанні людина здатна

зафіксувати, втримати волю і, тим самим, – залучитись до світу ідей, які приховані у кожному феномені світу уявлень. Волюнтаристська рефлексивна концепція А. Шопенгауера значним чином вплинула як на "філософію життя" Ф. Ніцше. Спираючись на давньогрецьку міфологію, Ф. Ніцше у психіці індивіда вбачав наявну боротьбу двох начал: діонісійного та аполлонівського, які, на його думку, є притаманними і культурі в цілому. Йдеться про дихотомію іраціонального (вибух стихійного, несвідомого, екстатичного і емоційного в людині) та раціонального (розумового, впорядковуючого, гармонійного і світлого в ній). Ніцше надає перевагу першому началу – діонісійній іраціональній стихії. На його думку, перемога другого – аполлонівського начала в людині і культурі тягне за собою повний декаданс і занепад. Воля, а не розум. І нехай буває життя в усіх його виявах! Життя і є субстанцією, але не нерухомою константою, а постійним становленням, подоланням і взаємодією усього з усім. Воля ж і є тією рушійною силою усіх світових процесів, яка призводить до розширення власного "Я", самоствердження. І в ній незрівнянно більше істини і краси, ніж у розумі. В людині ж біологічні (тваринні) інстинкти здебільшого підмінені розумом. Тому людина – це хвора тварина! А її тіло є значно більшим розумом, ніж сам розум. Цінність істини має бути підпорядкованою цінностям життя і волі. Таким чином, на думку Ф. Ніцше, рефлексія, як і процес пізнання в цілому, – це не пошук істини, а певна схематизація, спрощення світу і себе, що забезпечує ефективні практичні дії. А, оскільки істина набуває тут інструментального значення, – то успішним може бути і хибне знання. Тобто істина стає цілком релятивною і заради такої істини не варто було б жертвувати найціннішим, що має людина, – своїм життям.

Висновки і перспективи (Conclusion). У даному дослідженні маємо концептуальне подання метафізичного контексту рефлексії у суб'єктивістськи-дихотомічному її

розумінні. Послідовно розглянуто специфіку рефлексії, а також особливостей методології пізнання й самопізнання в контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку свідомої людини. Рефлексія є водночас як раціональною, так і ірраціональною. Людина формує в процесі пізнання явища світу, але не сам по собі світ, а лише той, який свідомість здатна раціонально сприйняти у своєму пізнавальному діапазоні. При цьому людина сама є частиною цього світу, але й протистоїть йому у своїй рефлексії як сукупність раціональності та ірраціональності.

Процес формування уявлень про специфіку та пізнавальні можливості нашої свідомості та самосвідомості відрізняється розмаїттям поглядів і підходів. А цей шлях є так само невичерпним, як і пошук істини в процесі пізнання.

Список використаних джерел

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Том 2. Москва: Мысль, 1971. 248 с.
2. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. Переклад з німецької: І. Бурковський. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.
3. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Книга 2. СПб: Сирин, 1990. 416 с.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія. Підручник. Вид. 3-тє. Київ: Академвидав, 2009. 592 с.

5. Фихте Й. Г. Философские произведения. Москва: Академический проект, Гаудеамус, 2013. 504 с.

6. Шопенгауэр А. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Перевод: Ю. И. Айхенвальда. Москва: Московский клуб, 1992. 672 с.

7. Чекаль Л. А. Філософські неklasичні студії ХІХ-ХХ століть щодо підходів до проблеми самопізнання. «Гілея: науковий вісник»: *Збірник наукових праць*. К., 2020 р. Випуск 159.

References

1. Hehel' H. V. F. Nauka lohyky. Tom 2. Moskva: Mysl', 1971. 248 s.
2. Kant I. Refleksiyi do krytyky chystoho rozumu. Pereklad z nimets'koyi: I. Burkovs'kyu. Kyiv: Yunivers, 2004. 464 s.
3. Nytsshe F. Po tu storonu dobra y zla. Knyha 2. SpB: Syryn, 1990. 416 s.
4. Prychepiy YE. M., Cherniy A. M., Chekal' L. A. Filosofiya. Pidruchnyk. Vyd. 3-tye. Kyiv: Akademvydav, 2009. 592 s.
5. Fykhte Y. H. Fylosofskyye pouzvedenyya. Moskva: Akademicheskyy proekt, Haudeamus, 2013. 504 s.
6. Shopenhauer A. Sobranie sochineniy v pyaty tomakh. Tom 1. Perevod: YU. Y. Aykhenva'l'da. Moskva: Moskovskyy klub, 1992. 672 s.
7. Chekal' L. A. Filososfs'ki neklasychni studiyi KHKH-KHKH stolit' shchodo pidkhodiv do problemy samopiznannya. «Hileya: naukovyy visnyk»: *Zbirnyk naukovykh prats'*. K., 2020 r. Vypusk 159.

THE PROBLEM OF REFLECTION IN GERMAN PHILOSOPHY IN THE XVIII-XIX CENTURIES CHEKAL L. A.

Abstract. *This study focuses on a conceptual representation of the metaphysical and non-classical context of reflection in its subjective dichotomous understanding. The author successively reviews the specifics of reflection, as well as the features of methodology of cognition and self-knowledge in the context of determining the values and priorities of human development and consciousness. The article also includes an overview of the main categories of reflection through a breakdown of theoretical relationships and the most important conceptual discourses. The theoretical significance of the problem of cognition and self-knowledge is determined by the central role of man in society and history. The analysis shows that the methodology of cognition and self-knowledge should be based on the principles of axiological disengagement, a combination of logical and historical aspect, as well as on the coherence of theory and practice.*

Key words: *reflection, consciousness, self-knowledge, rationality, irrationality, empirical, will, relativity, antecedent, transcendent.*